

ЛІТЕРАТУРНА ФРАНКОФОНІЯ ЯК ТРАНСКУЛЬТУРНИЙ ДИСКУРС: ФІЛОСОФСЬКИЙ ТА ІМАГОЛОГІЧНИЙ ВИМІРИ

Олена КОБЧІНСЬКА

Інститут філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті здійснена спроба розглянути літературну франкофонію через призму новітніх транскультурних підходів у літературознавстві. Зокрема, увагу приділено лінгвістичному, постколоніальному, філософському та імагологічному кодам інтерпретації цього самобутнього явища на світовій літературній сцені др. пол. XX – поч. XXI ст.

Ключові слова: білінгвізм, транскультура, франкофонія, франкофонний Магриб, креолізація, культурна ідентичність.

В статті здійснена спроба розглянути літературну франкофонію в ракурсе новітніх транскультурних підходів літературознавства. Зокрема, увагу приділено лінгвістичному, постколоніальному, філософському та імагологічному кодам інтерпретації цього самобутнього явища на світовій літературній сцені вт. пол. XX – нач. XXI в.

Ключевые слова: билингвизм, транскультура, франкофония, франкофонный Магриб, креолизация, культурная идентичность.

The article explores the notion of francophone literature in the context of up-to-date transcultural critical approaches. In particular, such codes as linguistic, postcolonial, philosophical, and imagological ones are taken into consideration in the course of its interpretation on the world literary scene in the second half of the 20th and early 21st centuries.

Key words: bilingualism, creolization, cultural identity, francophone literature, francophone Maghreb, transculture.

Франкофонія як самобутнє наднаціональне явище, що інтегрувало іноетнічні не франкомовні літератури у спільний полікультурний дискурс, має тривалу наукову історію. З першої половини XX ст. його критична рецепція поступально модифікувалася: від панівного потвердження асиміляції нефранцузьких мистецьких практик із франкоцентричним каноном до зосередження дослідників на “*археології франкофонних наук*”, тобто усвідомлення глибинної потреби осмислити її як оригінальне культурне новоутворення [12].

Традиційно дискурс літературної франкофонії розгортається навколо двох концептуальних домінант. Насамперед він конструює дослідницьку методологію поліфонічного образу “франкофонного фрейму” щонайменше з урахуванням факторів двомовності та постколоніального. По-друге, йдеться про міжнаціональні ролі, впливи й трансформації власне франкофонії як самобутньої культурно-мистецької ідеології, завдання якої першопочатково осмислено як сприяння культурному діалогові, а відтак і як долання відчутних когнітивних чи мистецьких бар’єрів. Однак важливо, що наразі обидва зазначені первні дедалі інтенсивніше корелюють із *моделлю транскультури*, зримі реалії, набутки та світоглядні засади якої перетворюються на невід’ємні інструменти глибинного перепрочитання уже відомих і новітніх текстів.

Окремі корективи у сприйняття літературної франкофонії як мистецько-синкретичного явища унесла філософія та політика мультикультуралізму. Так, французька дослідниця Сільві Андре зазначає, що з початком ХХІ ст., наприклад постколоніальна компонента франкофонних літератур не осмислена вже виключно як концентрат історичної травми, адже натепер цей травматизм постає і як невіддільний вимір обох культур, а відтак – і конструктивний ресурс задля конструкції колективної ідентичності, буттєвої зустрічі з культурним універсумом Іншого [4, с. 6].

Логічно, що і сучасні дослідники традиційно наголошують на таких атрибутах літературної франкофонії, як діалог культур або полілог культурних ідентичностей [9, с. 185 –192]. На думку С. Андре, поєднання у межах франкофонної естетики не лише поетичних, однак і антропологічних кодів, надають їй ролі “*культурного медіатора світового діалогу*” [4, с. 5 – 6]. Потенціал такого діалогу в його рухові до рівноцінного співіснування неоднакових лінгвістичних та наративних ідентичностей у межах, власне, транскультури. Так за словами французького дослідника Жоржа Фрері, “<...> *інтеркультуральність і транслінгвістичність у текстах франкофонів формують транскультурність, що шляхом художнього оновлення та збагачення трансформує французьку поетику у поетику франкофонну*” [9, с. 185]. Ж. Фрері пише: “<...> *оскільки у просторі франкофонії, бельгійському, швейцарському, квебекському чи африканському – домінує прагнення самовизначення, ідентифікації. Відтак постає питання – ідентифікації із ким, із чим та чому*” [9, с. 185]. Якщо протягом колонізаційної епохи автори-франкофони наслідували тон центральної Франції (це стосується

власне запозичення мови художнього письма, адаптації літературних жанрів, ініціації писемних практик на противагу усній літературній традиції), то з часом франкофонна текстова реальність перетворилася на концептуальне дзеркало, де відобразилося автохтонне прагнення висловити іншу, не-французьку культурну свідомість. При цьому означені художні практики постали як конкурентоспроможні моделі прийшлої французької культури. Згідно з дослідником, заявити про власну культурну ідентичність в даному разі означало “<...> дистанціюватися від Іншого в ідеологічному та культурному контексті” [9, с. 186]. Під культурною ідентичністю Ж. Фрері розуміє комплекс індивідуальних та колективних репрезентацій, реалізованих у ментальності, традиціях, історичній свідомості та проєктованих на реальність. Отож, прийнявши рішення належати до певного культурного ґрунту та буттєвої культури, обравши французьку мовою власного творчого маніфесту, франкомовний письменник усе ж перебуває в неперервному пошукові самовизначення: *“Історія франкофонних літератур, – пише автор, – постає як відтиск, через який пізнаються автори та читачі у процесі артикуляції власної відмінності: у першу чергу, відмінності від конкретного домінуючого центру, по-друге, від культури Іншого загалом. Від білого, якщо це чорний, від колонізатора, якщо це колонізований, від християнина, якщо це ісламіст або ж іудей, від француза, якщо це франкофон <...>”* [9, с. 188].

У такому контексті, згідно з Ж. Фрері, виключний об’єднавчий фактор – французька мова – постає не стільки як уніфікований національний код, однак як наріжний камінь літератури означених регіонів, що уможливує в їх межах культурний метисаж, своєрідний *“<...> культурний топос, що дозволяє франкофонному читачеві розширювати, поглиблювати та урізноманітнювати сприйняття власної ідентичності”* [9, с. 188]. Так послуговуючись французькою мовою, франкофонний письменник і його реципієнт – читач – співтворять власний світ відносно світу Іншого, тож власне ідеологію франкофонії Ж. Фрері визначає як *“культурне співтворення Іншого”* [9, с. 189]. Власне у викладі дослідника літературна франкофонія постає як мультикультурна спільність, у якій єдина мова не стільки постулює єдину й неподільну культуру, однак навпаки синкретизує культурний плюралізм, а ідентичність “Я” невід’ємна від ідентичності Іншого [9, с. 190].

Повсюдність Іншого у франкофонному культурному просторі створює неоднакові естетичні коди його репрезентації у художніх творах, а також спричиняє ідентитетний дискурс франкомовного письменника (звідси –

повсюдні у творах вихідців із французьких постколоніальних територій тенденції фольклоризації, міфологізації та історизації, адже культурна ідентичність тут досягається насамперед в історичному контексті.

Отже, культурна ідентичність у контексті літературної франкофонії постає як елемент, що протистоїть кризі ідентичності, а разом із нею – кінцеві культури. У своєму баченні парадигми літературної франкофонії Ж. Фрері суголосний з авторитетною дослідницею Іброю Дієн. Згідно з нею, *“франкофонія як транскультурна, а також трансдіалектна реальність <...> асимілює новий вектор літератури майбутнього”* [9, с. 181].

Цей новий вектор уже ознаменував себе, коли 2007 р. сорок сім визнаних письменників-франкофонів підписали маніфест під назвою *“Pour une littérature-monde en français”*, де висунули новітню концепцію *“світової французької літератури”* [11]. Запропонований термін мав на меті покласти край суперечностям, що протиставляють статуси французького та франкофонного автора. Скажімо, магрибець Тагар Бен Джеллун висловив свою думку з цього приводу в такий спосіб: *“Важливо усвідомити, що ця література (франкомовна література) претендує насамперед на літературну територію загалом, але не має функціонувати хіба в додатках до антологій чи на маргінесах словників, як це бачимо зазвичай”* [5, с. 36]. Тож наразі письменницьке прагнення подолати концептуальні бар'єри, позначені поняттями уже згаданого літературного канону, центру та периферії, засвідчує літературну франкофонію як транскультурну парадигму.

Поняття транскультурації, уведене в науковий дискурс кубинським етнологом та антропологом Фернандо Ортісом, базується на епістемологічній міграції, багатомовності та культурній багатоманітності, що формують своєрідну перехідну зону із живою взаємодією культур. У сучасному контексті транс- та кроскультура постають як неоднакові модуси полікультурного простору. При цьому категорія транскультури більшою мірою позиціонована як поліфонічна множинність живих культур поза територіальними, ментальними чи культурно-історичними рамками [2, с. 116–134]. Естетика *транскультурації* акцентує двосторонні або ж багатовекторні взаємовпливи культур, множинний процес культурної взаємодії на противагу одновекторній етноцентричній *аккультурації*. Власне концепція транскультурації ставить під сумнів монокультурну природу сучасної багатонаціональної нації-держави як конструкта історично та географічно обмеженого, вона спростовує міфічний погляд на “чисту”

культурної ідентичності. Так само поняття кордону, що представляє конститутивний елемент транскультурної парадигми, розвивається у комунікативній теорії Юрія Лотмана. Учений стверджував, що смислотворчі кордони є простором інтенсивної семіотизації, а отже – генераторами нових текстів та смислів [1, с. 273]. Амбівалентні полілінгвістичні кордони Ю. Лотман класифікує як активні точки семіотизації, своєрідні перекладні механізми, покликані транслювати чужі тексти в такий спосіб, аби вони були зрозумілими в нормативній мові певної культури та водночас лишилися достатньо відчуженими. Без такого розмежування культурний діалог втрачає сенс, а при абсолютизації відмінностей унеможливується [1, с. 262].

Науковці підкреслюють, що на відміну від мультикультурної моделі, що спирається на дискурсивні ігри з часом та простором, транскультурація реабілітує простір та суб'єктність іншого й тим самим ставить під сумнів означені власне західноєвропейською культурою поняття модерності й традиції та підкреслює діалог рівнозначних культур [3, с. 126].

У зв'язку з екстраполяцією транскультурної парадигми на мистецьку сферу стає можливим говорити про естетику транскультурації в літературних текстах. Її конститутивними елементами, на думку російської дослідниці Мадіни Глостанової, є ризоматичність та нелінійність, проявлені через мовну та культурну гібридизацію, а також позиціонування інакшої суб'єктності. Так до простору літератури входить нова фігура – метафора культурного мігранта – людини менш чутливої до власних етнічних коренів, натомість дуже вразливої до інакшого культурного простору, в якому найчастіше відбувається процес його індивідуалізації (це, скажімо, романи таких сучасних митців-франкофонів, як Тагар Бен Джеллун (“Притулок для бідних”, Ж.-М.Г. Ле Клезіо “Золотошукач”, Ерік-Еммануель Шмідт “Улісс із Багдада”). Водночас погранична свідомість постійно “курсує” між західним та незахідним світами та прагне до осмислення нової імагології [3, с. 127–140]. Транскультурна парадигма базується на процесі динамічної та рівноправної взаємодії неоднакових світоглядів та образів світу, своєрідного “критичного космополітизму”, за визначенням М. Глостанової, тобто особливого позиціонування індивіда уже постнаціональної епохи.

М. Глостанова розрізняє транскультурацію як процес взаємопроникнення та взаємовпливу культур, що активізувалися в епоху глобалізації у зв'язку з розвитком комунікативних технологій, тобто транскультурацію

як “*незаперечну соціальну реальність*”, і транскультурацію як нове бачення світу – тобто нову епістему [3, с. 127]. На матеріалі різних багатокультурних ареалів (латиноамериканського, карибського, антильського, магрибського тощо) концепція транскультурації продукує альтернативні епістемологічні моделі, покликані реконструювати модерність із пограничної позиції між західною модерністю та незахідними епістемами. Франкофонна філософська традиція у цьому сенсі має власний цікавий доробок. Так оригінальна концепція франкофонії як транс культурного “світу-цілісності” була запропонована франко-карибським поетом та філософом Едуаром Гліссаном.

Карибська культурна традиція – це самобутнє локальне явище, оскільки етноцентричне начало тут нівельовано, а основним модусом існування цієї культури постає транскультурація. Власне карибська традиція, згідно з філософією Е. Гліссана, постає як евристичний дискурсивний простір, що конститує Світ-цілісність (фр. “*Tout-Monde*”). У розумінні мислителя мовний та культурний метисаж (Гліссан надає перевагу термінові “креолізація”), характерний для контексту Антильських островів, зокрема рідної авторові Мартініки, невідворотно призводить до креолізації когнітивної. Свою транскультурну філософію мислитель називає “*поетикою відношення*” (фр. “*poétique de la Relation*”), з огляду на потребу співвіднесення культурного суб’єкта з Іншим культурно інакшим у гібридних ареалах. Філософ заперечує усталену західну репрезентацію “чистої” культурної ідентичності. У його теорії культурної взаємодії йдеться не лише про право на відмінність, але й про право на “*непрозорість*” (фр. “*opacité*”), що закладена в основу Гліссанової концепції креолізованої ідентичності-ризми. Згідно з мислителем, креолізована ідентичність – це ризома, що не вписується в класичну парадигму стовбур-корінь-єдність. Поруч із метафорою ідентичності-ризми панівне місце у філософії Е. Гліссана посідає концепція мови-світо-відлуння (фр. “*langue écho-tonde*”). Якщо креолізація є “*безперервним рухом культурного та лінгвістичного взаємопроникнення*”, то креольська мова без усталеної мовної норми постає як результат ризоматичної культурної ідентифікації, відлунням транскультурної епістемі світу-цілісності (фр. “*Tout-Monde*”) [7, с. 121].

Ключове місце у транскультурній філософії митця відведено також “мовному імагінаріві”, що постає як синтез лінгвістичних та позалінгвістичних елементів та покликаний витворити спільний культурний

простір: *“Можна не говорити жодною мовою, окрім своєї. Справа швидше у тім, як говорити своєю мовою, говорити нею закрито чи відкрито; говорити нею, ігноруючи присутність інших мов або ж у передчутті того, що інші мови існують та впливають на нас навіть без нашого відома <...> річ у мовному імагінарії. Мова не про співставлення мов, а про їхню організацію в сітку”* [7, с. 233].

Транскультурна концепція Е. Гліссана суголосна із підходом до проблеми уродження Марокко, франко-магрибського мислителя, критика та есеїста А. Катібі.

Через модель *“інакшого мислення”* (фр. *“pensée-autre”*), А. Катібі прагне наблизитися до осмислення культурно-цивілізаційного конфлікту між Європою та арабським світом, названого *“взаємним невизнанням”* [10, с. 16]. Багатокультурність у його інтерпретації доповнена колонізаторським дискурсом. При аналізі колоніального контексту країн Магрибу А. Катібі наголошує, що пригнічення автохтонних культур під час колонізації невідворотно призводить до кризи ідентичності та як наслідок – до посилення відчуття відчуженості. Вдаючись до постколоніальної методології *ідеологічного контрдискурсу*, мислитель прагне вийти за формальні межі концепції ієрархічної ідентичності, переосмислити репрезентацію ідентичності як сталого чи національно забарвленого конструкуту.

Цікаво, що алжирське походження Жака Дерріда, так само, як і звернення цього класика літературознавства до мовно-ідентитетної проблематики, дозволяє простежити його філософсько-ідейний діалог із А. Катібі. У праці *“Le monolinguisme de l'autre où la prothèse de l'origine”* (1996) філософ аналізує проблематику вираження рідною мовою жертв історичних травм ХХ ст., зокрема Другої світової війни, та вибудовує філософську рефлексію навколо *“монолінгвізму іншого”*. Відправною точкою міркувань філософа є постулат: *“Мені лишається лише мова, і вона не моя”* [6, с. 15]. Водночас Ж. Дерріда наводить факти власної біографії (філософ народився в Алжирі в родині іудеїв-сефардів) із метою підкреслити цю тезу в парадигмі *“походження – мова – культура – національність – громадянство”*. Філософ наголошує, що статус *“франко-магрибець”* співвідноситься насамперед із фактом французького громадянства, в якому Ж. Дерріда спочатку було відмовлено. Відтак Ж. Дерріда цікавлять глибші сліди ідентитетного травматизму (фр. *“trouble d'identité”*) у літературних знаках франкофонів [6, с. 29 – 30].

Як і Ж. Дерріда, А. Катібі співвідносить проблему мовного вибору з ідентитетною проблематикою. Магрибський мислитель зазначає, що репрезентація нації як гомогенного конструкту неприпустима: “Кожна нація у своїй основі плюралістична, це мозаїка культур, інакше кажучи – множинність мов та базових генеалогій, що знаходять виявлення або в тексті, або в усній оповіді, або ж обома способами разом” [10, с. 209]. Згідно з А. Катібі, категорія множинності є засадничою цінністю постколоніальної філософії, адже передбачає відхід від ієрархічного принципу “домінантне” vs. “доміноване”. Те саме стосується дихотомії “чуже” vs. “своє”, оскільки А. Катібі вважає здобуття права інакшості основною реакцією на травматичний колоніалізм. У цьому контексті мислитель рефлексує із приводу національної та культурної ідентичностей. Для А. Катібі, так само, як і для Е. Гліссана та Ж. Дерріда, полікультурна франкофонна ідентичність протиставлена унітарному національному Заходові як “конгломерат відмінностей”. Саме вона постає як рефлексивний рух, у якому буттєві та культурні відмінності не є предметом чи інструментом побудови ієрархій, однак взаємопроникають та співвідносяться.

Згідно з А. Катібі, “досвід відмінності” неможливо пізнати шляхом раціональних позитивістських категорій, однак його можна виразити простором письма, що завжди прив’язане до фактологічного існування двох мов та передбачає неперервний перехід між ними. Так у концепції митця витворена нова транслінгвістична художня реальність, яку він називає “двомовою” (фр. “bilangue”). Концепція “двомови” (фр. “bilangue”) А. Катібі слугує гравітаційним центром франко-магрибської транскультурної парадигми. Якщо транскультурна філософія Е. Гліссана акцентує потребу критичного переосмислення французької мови з метою адаптації ризоматичної “мови світо-відлуння”, то А. Катібі позиціонує підхід до мови як до утворення, в якому, з одного боку, інтегрується безперервне переплетіння культурних ідентичностей, а з іншого – ностальгійна потреба долучення до єдиних культурних витоків (фр. “l’unique”). Більше того, А. Катібі стверджує потребу в “літературному інтернаціоналізмі” як головній якості транскультурної та транснаціональної літератури [10, с. 201]. Так у своїй теорії А. Катібі прагне до встановлення третього простору (між літературним націоналізмом та інтернаціоналізмом, що співіснують в його баченні), в якому взаємодія імагінаріїв та літератур відкриває третій тип культурно ангажованого простору.

Близькі до поглядів А. Катібі ідеї має авторитетний дослідник постмодерної французької прози Марк Гонтар, який запропонував власну теорію тк. зв. “невизначеного” магрибського автора, що перебуває між двох культурологічних полів: *“Магрибський франкофонний автор із його двомовністю <...> у зв’язку з гетерогенністю свого буття, постає перш за все як письменник, окремий та множинний”* [8, с. 16]. Колега А. Катібі, Гонкурівський лауреат Тагар Бен Джеллун (обоє народилися в Марокко та є співзасновниками знакового часопису “Souffles”), потверджує міркування свого колеги коментарем до власного творчого маніфесту: *“<...> Так, я вдаюся до письма-блукання, ніби й справді потребує культивування основ своєї двомовності. Я проводжу розкопки в цій ніші, і мені подобається, коли мови змішуються не для того, аби писати текст “між двома мовами”, однак задля провокаційної контамінації одна одною”* [5, с. 38].

Як бачимо, метафора “письма-блукання”, осмислена не лише літературознавцями, однак і письменниками, може слугувати вагомим потвердженням укорінення транскультурних тенденцій у межах літературної франкофонії та перспективним індикатором подальших рівнів їх розгляду.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лотман Ю. М. Семиосфера [Текст] / Ю.М. Лотман. – СПб: Искусство-СПБ, 2000. – 704 с.
2. Глостанова М. Нюансировка инаковости в пост-постмодернистских эпистемах [Текст] / Мадина Глостанова // Личность. Культура. Общество. – 2003. – Т. V, вып. 3-4. – с. 116–134.
3. Глостанова М.В. От философии мультикультурализма к философии транскulturации [Электронный ресурс] / М.В.Глостанова. – М.: РУДН, 2008. – 251 с. – Режим доступа: http://web-local.rudn.ru/web-local/uem/iop_pdf/217-Glostanova.pdf.
4. André S. Préface [Texte] / Sylvie André // Multiculturalisme et identité en littérature et en art / [essais réunis par Jean Bessière et Sylvie André]. – Paris: L’Harmattan, 2002. – P. 5–7.
5. Ben Jelloun T. “Des “métèques” dans le jardin français. La bataille des langues [Texte] / Tahar Ben Jelloun // Le Monde diplomatique, Num. 97 (février-mars 2008). – P. 36–42.
6. Derrida J. Le monolinguisme de l’autre où la prothèse de l’origine / Jacques Derrida. – Paris: Galilée, 1996. – 136 p.

7. Glissant E. *Traité du Tout-Monde* [Texte] /. – Paris: Gallimard, 1997. – 261 p.
8. Gontard M. *Auteur maghrébin: La définition introuvable* [Texte] / Marc Gontard // *Expressions maghrébines: Revue de la Coordination Internationale des Chercheurs sur les Littératures Maghrébines / Qu’est-ce qu’un auteur maghrébin?* – Vol. I, N° 1, été 2002. – P. 9–16.
9. Fréris G. *Identité culturelle et utopie: le cas des auteurs francophones / George Fréris // Multiculturalisme et identité en littérature et en art / [essais réunis par Jean Bessière et Sylvie André].* – Paris: L’Harmattan, 2002. – P. 185–192.
10. Khatibi A. *Figures de l’étranger dans la littérature française* [Texte] / Abdelkébir Khatibi. – Paris: Denoël, 1987. – 214 đ.
11. *Pour une littérature-monde en français* [Ressource électronique]. – Mode d’accès: <http://www.lemonde.fr/livres/article/2007/03/15/pdf>.
12. Riffard C. *Francophonie littéraire: quelques reflexions autour des discours critiques* [Ressource électronique] / Claire Riffard. – Mode d’accès: <http://www.item.ens.fr/index.php?id=207602>.

БУТТЯ НА МЕЖІ: ЕКЗИСТЕНЦІЙНА ПРОБЛЕМАТИКА НОВЕЛ В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО (ЗБІРКА “ЖУЖІЛЬ”)

Наталія КОВАЛЬЧУК

Херсонський державний університет

У статті проаналізовано проблематику новел Варвари Чередниченко, що увійшли до збірки “Жужіль”. Визначено екзистенціальні мотиви та специфіку їх текстуальної репрезентації. З’ясовано, що серед найістотніших причин трагічної невлаштованості людського життя письменниці висуває категорії самотності, страждання, відчаю тощо.

Ключові слова: новелістика, проблема, екзистенція, внутрішній світ, сенс життя, душевна дисгармонія, кризовий стан, самотність, межева ситуація.

В статье проанализировано проблематику новелл Варвары Чередниченко, которые вошли в сборник “Жужиль” (“Шлак”). Определены экзистенциальные мотивы и специфика их текстуальной презентации. Выяснено, что среди причин трагической неустраиваемости человеческой жизни писательница выдвигает категории одиночества, страдания, отчаяния и т.д.

Ключевые слова: новеллистика, проблема, экзистенция, внутренний мир, смысл жизни, душевная дисгармония, кризисное состояние, одиночество, граничная ситуация.